

فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی

Human Sciences Research Journal

دوره جدید، شماره ۲۵، زمستان ۱۳۹۸، صص ۲۶۱-۲۸۱

ISSN (2476-7018) شماره شاپا (۲۴۷۶-۷۰۱۸)

ترجمه کتاب چهار اولیاء چلبی سیاح عثمانی به ایران در دوره شاه صفی و شاه عباس دوم صفوی م/ ۱۶۶۷-۱۶۴۶-۱۰۷۷ هـ / ۱۰۵۶-۱۳۴۲ ق

علی ابوالقاسمی^۱ دکتر مهدی وزینی افضل^۲

۱. دانشجوی دکترای تاریخ ایران اسلامی دانشگاه اصفهان، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه جیرفت، ایران

Drmahdivazin@gmail.com

مقدمه

یکی از مهمترین سفرنامه‌هایی که در نیمه دوم قرن یازدهم هجری/ قرن هفدهم میلادی، در جهان اسلام نوشته شده، سیاحت‌نامه اولیاء چلبی (۱۰۲۰-۱۰۹۳ق/ ۱۶۸۲-۱۶۱۱م) است. اولیاء در طی بیش از چهل سال مسافرت در سرزمین‌های بوطوطه ترک‌ها (بروسه‌لی، ۱۳۴۲، ج ۱۵: ۳) از سلطه آن، مشاهدات خود را در سیاحت‌نامه‌ای ده جلدی ثبت و قلمرو دولت عثمانی و برخی مناطق خارج از سلطه آن، مشاهدات خود را در سیاحت‌نامه‌ای ده جلدی ثبت و ضبط کرده است. برخی محققان آن را با سفرنامه شاردن مقایسه کرده و برخی آن را مفصل‌ترین سفرنامه تاریخ اسلام و بلکه جهان دانسته‌اند که مانند دایره المعارفی به موضوعات مختلف پرداخته و اطلاعات ارزشمندی به دست می‌دهد.

اولیاء در تحریر مشاهداتش به توصیف عمومی شهرها، تحلیل معنی اسم شهرها، روایت تاریخچه شهرها، عادات و عرف سکنه و اهالی شهرها، زیارتگاه‌ها، محصولات، خوردنی‌ها، نوشیدنی‌ها، مشاهدات عجیب و غریب‌ش و زبان و مذهب اهالی شهرها پرداخته است. فون هامر پورگشتال مورخ اتریشی، نخستین مورخی است که در تالیف کتاب «تاریخ امپراتوری عثمانی» از سفرنامه چلبی یاد و از آن در تالیف آثارش استفاده کرده است (پورگشتال، ۱۳۸۷: ج ۳: ۲۰۶۹).

مجموعه این چهار سفر چلبی به ایران، توسط آقای علی ابوالقاسمی و دکتر مهدی وزینی افضل از ترکی استانبولی به فارسی ترجمه شده است و توسط انتشارات دانشگاه جیرفت در صفحه ۳۰۶، در بهار ۱۳۹۹ به چاپ رسیده است.

زندگینامه اولیاء چلبی

تنها اثر قدیمی که در مورد حیات اولیاء چلبی اطلاعاتی به ما ارائه می‌کند، سیاحتنامه اوست. به جز این اثر، متأسفانه در خصوص زندگی و حیات او منبع مهم دیگری در دست نیست. اولیاء به گفته خود در ۱۰ محرم ۱۰۲۰ هـ/ ۲۵ مارس ۱۶۱۱م، در محله اون قابی شهر استانبول به دنیا آمد (عربخانی، ۶۶: ۱۳۹۴)، نامش اولیاء و نام پدرش درویش محمد ظلی بوده است (چلبی، ۱۳۱۴: ج ۱: ۳۰، ۲۲۸ و ۲۴۴، ج ۶: ۲۲۶ و ۴۲۴). پدرش رئیس صنف طلاسازان (قبوچی باشی) استانبول و طلاساز قصر توپقاپی بوده است (اولیاء، ۲۶۷). مادرش نیز اصلتاً اهل ابازه بود که توسط سلطان احمد اول به کاخ سلطنتی آورده شد و بعدها به پاس خدمات رئیس طلاسازان دربار، به عنوان هدیه به درویش محمد ظلی بخشیده شد (شاو، ۱۳۷۰: ۴۹۲). جدّ اعلای اولیاء به خواجه احمد یسوی، صوفی مشهور ترک می‌رسد.

اولیاء در میان اجدادش از یاوز ار یاد می‌کند که در کوتاهیه ساکن بوده و در فتح استانبول در زمان سلطان محمد فاتح مشارکت داشته است. بعد از فتح استانبول، اجداد اولیاء به استانبول مهاجرت کردند. اولیاء در استانبول به دنیا آمد و در مدارس استانبول درس خواند، زبانهای عربی و فارسی، موسیقی، نجوم و تجویید فرا گرفت و به حفظ و قرائت قرآن و خط پرداخت و در فنون ظریفه مهارت پیدا کرد (چلبی، ۱۳۱۴: ج ۱: ۲۴۵). چنانکه نقش و نگار و طلاکاری برخی از کاخهای آن روزگار مربوط به اوست (شاو، ۱۳۷۰: ۲۵۳). اعضای خاندان او، چهره‌های برجسته‌ای در دولت عثمانی بودند. از جمله آنها ملک احمد پاشا دایی اولیاء می‌باشد که نقش مهمی در تحقق سفرهای چلبی داشته است. اولیاء در بسیاری از سفرها همراه دایی خود بود و در سایه این نزدیکی، بسیاری از شهرها و مناطق را سیاحت نمود. از این روزت که از خود با عنوان «ملک احمد پاشالی» یعنی منتسب به ملک احمد پاشا یاد می‌کند (عربخانی، ۶۸: ۱۳۹۴). با توجه به نفوذ خاندان اولیاء، وی نیز خیلی زود به دربار عثمانی راه یافت. اولیاء در سال ۱۰۴۰ هـ/ ۱۶۲۳م و بعد از تلاوت قرآن در مسجد ایاصوفیه، به خدمت سلطان مراد چهارم (حک: ۱۰۴۹-۱۰۳۲ هـ/ ۱۶۴۰-۱۶۲۳م) رسید (چلبی، ۱۳۱۴: ج ۱: ۲۴۴). بعد از این ماجرا مورد عنایت سلطان قرار گرفت و به خدمت در نظام عثمانی مفتخر گردید (چلبی، ۱۳۱۴: ج ۱: ۲۵۸). اولیاء از سال ۱۰۵۰ هـ/ ۱۶۴۰م، رو به سیاحت آورد و در طی بیش از چهل سال مناطق بسیاری چون آناتولی، عراق، شام، قفقاز، مصر، سودان، صحرای عرب تا شمال حبشه، بالکان، آلبانی، رومانی، مجارستان، وین، هلند، بوسنی و هرزگوین، جنوب روسیه و بخش‌هایی از ایران را از نزدیک مشاهده نمود. وی سرانجام در سال ۱۰۹۱ هـ/ ۱۶۸۰م به استانبول مراجعت کرد و سه سال آخر عمر خود را به جمع آوری یاداشتها و مشاهدات خود پرداخت (شاو).

۱۳۷۰: ج ۱: (۴۹۴). تاریخ در گذشت و محل دفن اولیاء چلپی به طور دقیق معلوم نیست. احتمالاً وی در سال ۱۰۹۳ هـ/ ۱۶۸۲ م از دنیا رفته باشد (بروشه‌لی، ۱۳۴۲، ج ۳: ۱۵)

سفرهای اولیاء چلپی

اولیاء در سال ۱۰۴۰ هـ/ ۱۶۳۱ م، و در بیست سالگی رویایی می‌بیند که نزد پیغمبر و صحابه و امامان نشسته، هنگامی که قصد بوسیدن دست آن حضرت را داشته، به جای «شفاعت» یا رسول الله، می‌گوید «سیاحت» یا رسول الله. تعییر آن را از چند عالم و عارف پرسیده و هریک وعده سعادت در دنیا و آخرت را به وی می‌دهند و می‌گویند که تعییرش این است که اولیاء اهل سیاحت و گشت و گزار می‌شود (چلپی، ۱۳۱۴، ج ۱: ۳۰). بعدها این رویا به حقیقت می‌پیوندد. اولیاء فریب به چهل سال به سیاحت پرداخت و حاصل آن را در ده جلد به رشته تحریر درآورد. فهرست کلی سفرنامه اولیاء بدینگونه است:

موضوعات جلد اول سفرنامه اولیاء چلپی

به گفته خود اولیاء، وی از همان آغاز نوجوانی و جوانی به خاطر نشست و برخاست با درباریان و صوفیان، مطالب بسیاری درباره بلاد مختلف شنیده و علاقه بسیاری به زیارت حج و سیاحت افالم اربعه داشته است. لذا همواره به سیر و تماشای قصبات، محلات و باغات استانبول می‌پرداخته است (چلپی، ۱۳۱۴، ج ۱: ۲۸-۲۹). جلد اول سفرنامه‌اش نیز اختصاص به استانبول دارد. وی در این جلد به توصیف محلات، مناطق، مساجد، بازارها، حمام‌ها، کاروانسراها، مدارس، دارالحدیث‌ها، تکایا، بیمارستان‌ها، علماء، ... استانبول و احوالات پادشاهان عثمانی از اوایل شکل‌گیری عثمانی تا اوایل زمان سلطان محمدخان چهارم (۱۰۹۱-۱۰۵۸ هـ/ ۱۶۴۸-۱۶۸۰ م) پرداخته است.

موضوعات جلد دوم سفرنامه اولیاء چلپی

جلد دوم وقایع سالهای ۱۰۵۸-۱۰۵۰ هـ/ ۱۶۴۸-۱۶۴۰ م، را در بر می‌گیرد. اولیاء در روز جمعه اول محرم سال ۱۰۵۰ هـ/ ۲۳ آپریل ۱۶۴۰ م، و بدون اجازه پدر به بورسه سفر کرد (چلپی، ۱۳۱۴، ج ۲: ۴) بعد از بازگشت به استانبول، اجازه پدر را دریافت کرد و به همراه عمر پاشا والی جدید طرابوزان به آنجا سفر کرد (چلپی، ۱۳۱۴، ج ۲: ۶۹). وی سراسر سواحل دریای سیاه را سفر نمود و در لشکرکشی سلطان ابراهیم به سال ۱۰۵۰ هـ/ ۱۶۴۰ م، به آزو ق شرکت کرد (چلپی، ۱۳۱۴، ج ۲: ۱۱۳). به گفته پورگشتال و شاو، وی احتمالاً در این نبرد موذن اردوی سلطان ابراهیم بوده است (پورگشتال، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۰۶۹؛ شاو، ۱۳۷۰، ج ۱: ۴۹۲). بعد از آن، وی در نبردهای کرت و مالت شرکت کرد. اولیاء در سال ۱۰۵۶ هـ/ ۱۶۴۶ م و با انتصاب عمویش دفترزاده محمدپاشا به حکومت ارزروم به عنوان مامور تحصیل مالیات، همراه وی عازم ارزروم شد (شاو، ۱۳۷۰، ج ۱: ۴۹۲). در ادامه همین سفر است که وی برای نخستین بار به ایران سفر کرد.

موضوعات جلد سوم سفرنامه اولیاء چلبی

جلد سوم مربوط به سفرهای اولیاء چلبی در طی سالهای ۱۰۵۲-۱۶۴۸-۱۰۵۸-۱۰۶۳، می‌باشد. وی بعد از انتصاب مرتضی پاشا به ولایت شام (حک: ۱۰۵۹-۱۰۵۸-۱۶۴۹-۱۶۴۸) به عنوان تحصیلدار مالیاتی و پیک با وی همراه شد و پس از عزل مرتضی پاشا، به استانبول بازگشت. بعد از چندی دایی اش ملک احمدپاشا به صدراعظمی (۱۰۶۰-۱۶۵۱) امپراطوری عثمانی رسید. اما بعد از یک سال ملک احمدپاشا از صدراعظمی عزل و به عنوان والی سیلیستره و سپس روملی انتخاب شد. اولیاء از اوآخر سال ۱۰۶۱ الی ۱۰۶۳، همراه وی شد. در سال ۱۰۶۳-۱۶۵۰، ملک احمدپاشا از حکومت روملی عزل گردید. اولیاء نیز به همراه وی به استانبول بازگشت.

موضوعات جلد چهارم سفرنامه اولیاء چلبی

جلد چهارم، گزارش سفر به شرق ترکیه و سپس سفر مجدد وی به ایران است. ملک احمدپاشا در سال ۱۰۶۵-۱۶۵۴، به عنوان والی ایالت وان انتخاب گردید. لذا اولیاء نیز همراه وی عازم وان گردید و از ملطیه، دیاربکر، جزیره، ماردين، سنجار، میفارقین، بتلیس، اخلاق، عادلجواز، ارجیش، بارگیری و وان دیدن کرد. او در سوم ذی القعده سال ۱۰۶۵-۱۶۵۵، از وان به سمت ایران حرکت کرد و از مناطق ارومیه، اشنویه، سلماس، تبریز، ماراغه، کهروان، اردبیل، سراب، نهادن، کنگاور، همدان، کرمانشاه، درگزین، قزوین، الموت، قم، ری، دماوند، کاشان و ساوه دیدن کرد.

موضوعات جلد پنجم تا دهم سفرنامه اولیاء چلبی

جلد پنجم شامل ادامه سفرهای اولیاء چلبی در سال ۱۰۶۶-۱۶۵۶ و بعد از سفر به ایران است. او به سمت عراق حرکت کرد و بعد از بازدید از موصل و وان، به استانبول بازگشت. چلبی سپس در سفر به مناطق اوزی، وارنا، در لشکرکشی لهستان، اوکراین و بوسنی شرکت جست. همچنین در جلد پنجم کتابش، اطلاعاتی در خصوص همراهی اش با سلطان محمد چهارم در سفر به آناتولی، حوادث مربوط به حسن پاشا اباضه، شورش افلاق بر ضد عثمانی، رهبر جلالی و ... ارائه می‌دهد.

در جلد ششم، چلبی بیشتر به توصیف صربستان، مجارستان، بلغارستان و رومانی امروزی پرداخته است. موضوع جلد هفتم، ادامه سفر اروپایی چلبی در فاصله سالهای ۱۰۷۷-۱۰۷۴-۱۶۶۶-۱۶۶۲ م است که از مناطقی همچون بلگراد، وین، بودین و سپس ولایات افلاق و بوگدان در رومانی امروزی، کریمه، داغستان و قفقاز شمالی دیدن کرد و شرح رویدادهاش را در این جلد توصیف نمود. اولیاء در سال ۱۰۷۶ و ۱۰۷۷-۱۶۶۷ و ۱۶۶۶-۱۶۶۹ از طریق قفقاز سفری کوتاه به دربند، باکو و گیلان داشته است.

جلد هشتم، شرح سفر اولیاء چلبی به کریمه، رومانی، آلبانی و دیگر بلاد اروپایی در سالهای ۱۰۷۸ و ۱۰۷۹-۱۶۶۹ و ۱۶۶۸ می‌باشد. جلد نهم شرح سفر به مکه در سالهای ۱۰۸۱-۱۰۸۲-۱۰۷۹

۱۶۷۲می باشد. وی در این جلد به توصیف شهرهای واقع در مسیر طولانی استانبول تا مکه و مدینه پرداخته است. در پایان در جلد دهم، چلبي به توصیف مصر و مناطق مجاور آن شامل سواحل نیل، سودان و جبشه پرداخته است. این سفر طولانی از سال ۱۰۸۳ تا ۱۰۹۱ هـ/ ۱۶۷۳ تا ۱۶۸۰م، به درازا کشیده است.

سفر اول اولیاء چلبي به ایران

چلبي سه سفر به ایران داشته است. وی در جلددهای دوم، چهارم و هفتم به شرح سفرهای خود به ایران پرداخته است. نخستین سفر وی به ایران، در دوره سلطنت شاه صفی و عباس دوم صفوی و از اواسط سال ۱۶۴۶-۱۰۵۶م الی اوایل سال ۱۶۴۷-۱۰۵۷م، بوده است. علت عزیمت وی به ایران، آنجنان که خود توصیف می کند، بدینگونه بوده است که حاکم قلعه شوشیک، از توابع ارزروم در مجاورت مرزهای ایران، برخی نواحی تابع ایروان در قلمرو صفوی را عرضه تاخت و تاز و غارت خود قرار داد. حاکم ایروان با ارسال نامه و ایلچی به حضور والی ارزروم، شکایت خود را از این اتفاقات اعلام نمود (ولیا، ۱۳۱۴ج: ۲۱۹). والی ارزروم نیز نیروهایی را برای سرکوب حاکم شوشیک اعزام کرد. اما بعد از تصرف قلعه، حاکم قلعه به ماکو فرار نمود. والی ارزروم نیز اولیاء را به همراه هیاتی مامور بازگرداندن حاکم شورشی شوشیک کرد و آنها را به طرف قلعه ماکو اعزام نمود. بعد از حل مساله، این بار اولیاء به عنوان مامور گمرک و برای ایجاد و گسترش روابط اقتصادی و تجاری، ماموریت پیدا کرد به ایروان و تبریز سفر کنند. وی در این سفر، به شهرها و روستاهای آذربایجان، شروان و قراباغ رفت که شرح آنها در متن سفرنامه موجود است. اولیاء یک هفته بعد از بازگشت به عثمانی در اوایل سال ۱۶۴۷-۱۰۵۷م، به درخواست حاکم وان و از طرف محمد پاشا دفترزاده، بیکلریگی ارزروم، برای پیگیری برخی امور مجددآ به ایروان سفر کرد و بعد از حل و فصل موضوع به ارزروم بازگردید که البته برخی نویسندهای عثمانی آن را سفری جداگانه در نظر می گیرند.

سفر دوم اولیاء چلبي به ایران

این مسافرت از اواخر سال ۱۰۶۵ الی اواسط ۱۰۶۶ هـ/ ۱۶۵۵-۱۶۵۶م، به طول انجامیده است. علت این سفر بدین قرار بوده که به دنبال تجاوزات عشایر پنیانیشی به حوالی ارومیه و اقدام به قتل و غارت در نواحی مرزی تحت حاکمیت ایران، حاکم ارومیه به آنها یورش برد و هزاران رأس از احشام آنها را غصب کرد و با خود به ارومیه آورد. همچنین برادر مرتضی پاشا بیکلریگی بغداد توسط خان دنبی دستگیر و محبوس گردید. ملک احمد پاشا والی وان، اولیاء را مامور رسیدگی به این امور کرده و ضمن نوشتن مکتوبی به حاکم ارومیه مبنی بر آزاد کردن مرتضی پاشا از اولیا خواست که شرایط آزاد کردن او را از گنجعلی خان بخواهد (چلبي، ۱۳۱۴ج: ۲۶۹). همچنین یک عشایر پنیانیشی را همراه او کرد تا در ارومیه پیگیر شکایات خود باشد (چلبي، ۱۳۱۴ج: ۲۷۰). اولیاء همچنین وظیفه داشته بعد از آن به نزد خان تبریز

رفته، هدایا و مکتوبی تقدیم وی نماید. ملک احمد پاشا همچنین سفیر دیگری به نام ساری علی آقا را همراه با نامه‌هایی مأمور عزیمت به دربار شاه عباس دوم در اصفهان نمود (چلی، ۱۳۱۴، ج ۲: ۲۷۰). اولیاء بعد از انجام ماموریت خود در ارومیه و تبریز، به سیاحت در شهرهای اردبیل، نهادن، کنگاور، همدان، درگزین، دینور، قصرشیرین، قزوین، قم، کاشان، ساوه، دماوند و ری پرداخت و از طریق درتنگ و درنه به بغداد رفت.

سفر سوم اولیاء چلی به ایران

سومین سفر اولیاء به ایران در سال ۱۰۷۷ هـ/ ۱۶۶۷ م اتفاق افتاده است. این سفر بسیار کوتاه بود و اولیاء در ادامه سفرهایی که در مناطق بالکان و اطراف دریای سیاه چون کریمه و قفقاز شمالی داشت، سفری کوتاه به داغستان، دربند، باکو و گیلان انجام داد.

پیشینه ترجمه سیاحتنامه

علی رغم آنکه سفرنامه اولیاء به بسیاری از زبان‌های دنیا ترجمه شده است، اما تاکنون متن کامل سفرهای اولیاء به ایران ترجمه نشده و تنها خلاصه‌ای از سفر اول او که مربوط به تبریز و شهرهای اطراف آن است توسط حسین نخجوانی به فارسی در مقاله‌ای تحت عنوان «ترجمه و تلخیص سیاحتنامه اولیاء چلی» ترجمه شده که آنهم گزارشی دقیق نیست (نخجوانی، ۱۳۳۸). همچنین کتابی تحت عنوان «کرد در تاریخ همسایگان» توسط فاروق کیخسروی از ترکی استانبولی به فارسی ترجمه گردیده (کیخسروی، ۱۳۶۴) که در آن به سفرهای اولیاء چلی به مناطق کردنشین ترکیه پرداخته شده است. اما اطلاعاتی در مورد مناطق ایران ندارد.

جدای از فقدان ترجمه، متاسفانه مقالات و پژوهش‌هایی که به بررسی سیاحتنامه پرداخته باشند، بسیار ناچیزند. بهترین آثاری که در خصوص شناخت آثار اولیاء چلی در ایران به رشته تحریر درآمده است، عبارتند از مقاله رسول عربخانی با عنوان «ملاحظاتی درباره گزارش اولیاء چلی از ایران» که در مجله پژوهش‌های ایران‌شناسی چاپ گردیده است (عربخانی، ۱۳۹۴). مقاله دیگری در این مورد، با عنوان «گزارش سفر اولیاء چلی به حرمین شریفین» تالیف الصفاصی احمد المرسی به چاپ رسیده است که توسط رسول جعفریان از عربی به فارسی ترجمه گردیده است (الصفاصی، ۱۳۸۴). همچنین دو مقاله توسط منیژه صدری یکی با عنوان «ایران و ایرانی در سفرنامه‌ی ابن بطوطه و اولیاء چلی» و مقاله دیگری با عنوان «زن در سفرنامه اولیاء چلی» اثری از نورالدین قمیچی، به فارسی ترجمه شده است (قمیچی، ۱۳۸۸). مقاله «چند اصطلاح کردی در متن ترکی سیاحتنامه اولیاء چلی» که توسط مصطفی دهقان در مجله زبان‌شناسی چاپ گردیده است (دهقان، ۱۳۸۵) اشاراتی به سفرنامه چلی به ایران دارد. البته بخش‌های مربوط به ایران و قفقاز توسط دکتر جوادی به انگلیسی ترجمه و چاپ شده است. لذا با توجه به اهمیت و

البته فقدان ترجمه کامل کتاب، مترجمین به دلیل وسعت و حجم کتاب، تنها قسمت‌های مربوط به ایران را ترجمه و به همین منظور عنوان کتاب «سفرنامه اولیاء چلیپی به ایران عصر صفوی» انتخاب شده است.

نسخه‌های سفرنامه

مهم‌ترین نسخه‌های خطی باقی مانده از سفرنامه چلیپی، نسخه کتابخانه توپقاپی، نسخه کتابخانه پرتو پاشا^۱ و نسخه کتابخانه بشیراغا^۲ است. البته نسخه‌های دیگری نیز موجود است از جمله نسخه‌های ناقص کتابخانه توپقاپی، نسخه کتابخانه حمیدیه، کتابخانه بیلدیز، کتابخانه خالص افندی، نسخه لندن و وین که نواقصی دارند. برای نخستین بار نجیب عاصم و با حمایت احمد جودت، شش جلد از سفرنامه را در فاصله سالهای ۱۳۱۸-۱۹۳۹ ش/ ۱۳۱۴-۱۹۳۵ م، تصحیح و چاپ نمودند.^۳ نجیب عاصم در این تصحیح، نسخه کتابخانه پرتو پاشا را اصل قرار داده است. اگرچه نیم نگاهی نیز به نسخه‌های کتابخانه بشیراغا و توپقاپی داشته اما فرصت استفاده تنقیدی از آنها را پیدا نکرده است. از این رو اغلاط سیاری دارد و موفق به خواندن تمام، کمال و بی نقص سفرنامه نشده است. در پایان، جلد‌های هفتم تا دهم سفرنامه بعد از اتمام جنگ جهانی و در سال ۱۳۰۶ ش/ ۱۹۲۸ میلادی توسط تاریخ‌انجمن ترک تصحیح و چاپ گردید.

واقعیت یا تخیل در گزارش‌های اولیاء چلیپی

یکی از سوالاتی که بسیاری بعد از خواندن سفرنامه اولیاء از خود می‌پرسند این است که آیا آنچه را که وی نوشت، بر اساس واقعیت بوده یا حاصل خیال پردازی اوست؟ بسیاری اولیاء را متهم می‌کنند که برخی از سفرهایش خیالی است و او هرگز در آنها شرکتی نداشته است. در نگاه اول به نظر می‌رسد این ایراد در مورد سفرهایش به ایران وارد باشد زیرا برخی از نوشتۀ‌های اولیاء آراسته به خرافات، کمی مطالب کُتب دیگران، اخبار غیبی، رؤیاهای شگفت‌انگیز، ستایش از خود، نقل عجایب و غرایب و... است. همچنین اطلاعات غلطی که نه تنها در هیچ منبع دیگری موجود نیست بلکه کاملاً متفاوت از آنهاست یا مسیر سفرهایش اشتباهی و جایه‌جا است. به عنوان مثال می‌نویسد بعد از آبگرم خرقان به شهر مراغه رسیدم، یا از سهند حرکت کرده به نهادن می‌رسد، از کوه بیستون به یکباره به شهر همدان می‌رسد، از کرمانشاه به یه یکباره به درگزین می‌رود، از قصرشیرین به قزوین می‌رسد، از دیلم به قصراللصوص می‌رود، از سنجد به قم می‌رسد، یا از کوه‌های سبلان گذشته بعد از گذر از دامنه کوه‌های عماردیه به قصبه موصله می‌رسد، یا از موصله گذر کرده به قلعه سهند می‌رود و چندین مورد دیگر.

۱. بعدها به کتابخانه ملت استانبول منتقل شد.

۲. بعدها به کتابخانه سلیمانیه استانبول انتقال داده شد.

۳. اولیاء چلیپی (۱۰۲۱-۱۰۹۳ق)، سیاحت‌نامه سی، اولیاچلیپی محمدظلی بن درویش، طابعی احمد جودت، معارف نظارت جلیله سنگ رخصتلۀ ایلک طبعی، چاپ اول در سعاده اقاما مطبعه سی ۱۳۱۴ق.

چلبی همچنین در توصیفاتش از شهرهای ایران، به شدت از آثار «نزهه القلوب» حمدالله مستوفی و «آثار البلاط» ابوبکر قزوینی کپی برداری و الگوی برداری نموده است. کپی برداری مانند اطلاعاتی که در خصوص بخش‌های مراغه و تبریز ارائه می‌کند، الگوی برداری نیز بدینگونه که در نوشتن گزارش‌ها فقط مصادق‌ها را تغییر داده است مثلاً به مانند مستوفی در مورد همه شهرها از جملات کوتاه و جملات کلیشه‌ای مانند اینکه در ابتدا فلاتی ساخته، بعدها خراب شده، یکی از خلفای بنی عباس آن را تجدید عمارت کرده، مغولها آن را خراب کردند و ... استفاده کرده است. همه اینها عاملی برای تردید در کلیات کتاب است.

تنها احتمالی که می‌توان از اشتباهات نوشته‌های اولیاء چلبی برداشت کرد، این است که اولیاء با توجه به اینکه سفرنامه را در اواخر عمرش به رشته تحریر درآورده، به دلایلی چون انبوه نوشته‌ها، گذر زمان، پارگی، پوسیدگی یا مفقود شدن نوشته‌ها، فراموشی، کهولت سن و ... دقت چندانی در نوشتن انجام نداده است. شاو نیز در دفاع از نوشته‌های اولیاء می‌گوید با مقایسه دقیق جزییاتی که در سیاحت‌نامه توصیف می‌شود و بسیاری منابع دیگر که فقط در آرشیوهای دولتی عثمانی یافت می‌گردد، دقت و صحبت اثر اولیاء تا حدودی تایید شده است. دقت و صحبتی که تنها از حضور و مشارکت شخص نویسنده در سفرها و وقایع حکایت می‌کند (Shaw، ۱۳۷۰، ج ۱: ۴۹۴). همچنین بارتولد نیز علی رغم تمام ایراداتی که بر سفرنامه اولیاء وارد داشته در این خصوص می‌نویسد: «سیاحت‌نامه اولیاء چلبی، علی رغم مطالب ساختگیش از نظر کمیت و کیفیت مطالب، از بزرگترین آثار جغرافیایی متقدم عرب، پیشی جسته است» (Bartold، ۱۳۳۷: ۱۴۳).

ذکر این نکته نیز ضروری است که سفرنامه اولیاء چلبی حتی اگر تماماً جعلیات و ساخته تخلیلات نویسنده آن باشد، مطالعه آن برای پژوهشگران ایرانی جالب خواهد بود زیرا مطالعه این یادداشت‌ها می‌تواند فضای ذهنی و دیدگاه‌های ماموران رسمی دربار عثمانی در خصوص ایران، زبان فارسی، مذهب رسمی کشور، قزلباشان، باورها و اعتقادات و همچنین فضای فرهنگی و سیاسی حاکم بر امپراطوری عثمانی را ترسیم کند. نظرات اولیاء چلبی را می‌توان الگویی برای فهم دیدگاه عثمانی‌ها از جامعه و سیاست ایران اوخر صفوی، مصادف با عصر شاه صفی و شاه عباس دوم، تلقی کرد (عربخانی، ۱۳۹۴: ۶۵).

فهرست منابع و مأخذ

— قرآن کریم

— اسکندریک منشی (۱۳۷۷)، تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، جلد سوم، تهران: دنیای کتاب.

— بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۳۷)، فرهنگ و تمدن مسلمانان، ترجمه علی اکبر دیانت، تبریز: ابن سینا.

— بروسلی، محمدطاهر، (۱۳۴۲). عثمانی مؤلفلری، استانبول.

— پورگشتال، هامر (۱۳۸۷)، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمه میرزا زکی علی آبادی، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران: اساطیر.

— تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: نیلوفر.

— جنابدی، میرزا بیگ حسین بن حسینی (۱۳۷۸)، روضه الصفویه، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

— چلپی، اولیاء (۱۳۱۴). سیاحتنامه، تصحیح نجیب عاصم، استانبول.

— چلپی، اولیاء (۱۳۱۴ق)، سیاحتنامه سی، اولیا چلپی محمدظلی بن درویش، طابعی احمد جودت، معارف نظارت جلیله سنک رخصته ایلک طبعی، چاپ اول درساده اقدام مطبعه سی.

— حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۸۰)، زیاده التواریخ، مقدمه، تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج سید جوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

— شامي، نظام الدین (۱۳۷۹)، خلفرنامه شامي، با کوشش پناهی سمنانی، تهران: مهر آئین.

— شاو، ا. ج (۱۳۷۰). تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه رمضانزاده، مشهد: آستان قدس.

— قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۹۵)، آثار البلاط و اخبار العباد، ترجمه محمد مراد بن عبد الرحمن، تصحیح سید محمد شاهزادی، تهران: دانشگاه تهران.

— کرد در تاریخ همسایگان (۱۳۶۴)، سیاحتنامه اولیاء چلپی؛ ترجمه فاروق کیخسروی، ارومیه: انتشارات صلاح الدین ایوبی

— مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶)، نزهه القلوب، به کوشش محمد دیر سیاقی، تهران: طهوری.

— منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۵۲)، گلستان هنر، تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

— یارشاطر، احسان (۱۳۵۴)، دانشنامه ایران و اسلام، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب طهران.

مقالات:

— الصفاری، احمد المرسی (۱۳۸۴)، «گزارش سفر اولیاء چلپی به حرمین شریفین»، مجموعه میقات حج، ترجمه رسول جعفریان، شماره ۵۲، تابستان ۱۳۸۴.

- دهقان، مصطفی (۱۳۸۵)، «چند اصطلاح کردی در متن ترکی سیاحت‌نامه اولیاء چلبی»، مجله زبان‌شناسی، سال بیست و یکم، شماره اول و دوم، ۱۳۸۵.
- صدری، منیژه (۱۳۹۳)، «ایران و ایرانی در سفرنامه‌ای ابن بطوطه و اولیای چلبی»، تاریخ اسلام و ایران، شماره ۲۳، پائیز ۱۳۹۳.
- عربخانی، رسول (۱۳۹۴)، «ملاحظاتی درباره گزارش اولیا چلبی از ایران»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۵، شماره ۲، پائیز و زمستان ۱۳۹۴.
- قمیجی، نورالدین (۱۳۸۸)، «زن در سفرنامه اولیاء چلبی»، ترجمه منیژه صدری، سمینار بین‌المللی زن در تاریخ اسلام از سقوط بغداد تا تاریخ معاصر.
- نخجوانی، حسین (۱۳۳۸)، «ترجمه و تأثیص سیاحت‌نامه اولیاء چلبی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۵۰، صص ۲۶۱-۳۰۱.]

فهرست مطالب کتاب

- مقدمه
زندگینامه اولیاء چلپی
سفرهای اولیاء چلپی
موضوعات جلد اول سفرنامه اولیاء چلپی
موضوعات جلد دوم سفرنامه اولیاء چلپی
موضوعات جلد سوم سفرنامه اولیاء چلپی
موضوعات جلد چهارم سفرنامه اولیاء چلپی
موضوعات جلد پنجم تا دهم سفرنامه اولیاء چلپی
سفر اول اولیاء چلپی به ایران
سفر دوم اولیاء چلپی به ایران
سفر سوم اولیاء چلپی به ایران
پیشنه ترجمه سیاحت‌نامه
نسخه‌های سفرنامه
واقعیت یا تخیل در گزارش‌های اولیاء چلپی
- نخستین سفر اولیاء چلپی به ایران در سال ۱۰۵۶-۱۰۵۷ هـ/ ۱۶۴۶-۱۶۴۷ م
مدخل
روستای گبند طهمورث
قلعه ماکو
موقعیت قلعه ماکو
روستای ایلیجه لر
روستای بیلاجیق
روستای باروتخانه
روستای دوشی قایا
روستای چاغله غورنه
قلعه قرشی
روستای مصیر کند
روستای رخ خان

منزل اوچ کلیسا

عجایب و غرایب اوچ کلیسا

روستای سکون

منزل کنار رود زنگی چای

روستای سدر ک

گرماب سدر ک

زاویه احمدیگ

توصیف شهر قره باغلاز

اوصف قلعه نخجوان نقش جهان

منزل کسیک گبد

کناره رود ارس

اوصف شهر قره باغلاز کوچک

روستای کرکنه

قصبه زنوز

توصیف قلعه تسوی

اوصف شهر مرند باغ ارم مانند

روستای کهریز (کهرین)

روستای سهلان

ورود به تبریز

اوصف شهر عظیم و قلعه قدیم تبریز دلاویز

اوصف قلعه تبریز

اوصف مساجد تبریز

مدارس تبریز

دارالقراءات قرآن (مکتب قرائت قرآن)

دارالحدیث

مکتبخانه کودکان ابجدخان

تکیه‌های دراویش

چشممه‌ها و آبهای روان

سقاخانه‌ها

محلات تبریز

قصهای اعیان و اشراف

کاروانسراهای تبریز

مهمانسراهای بزرگان

مهمانسراهای فقرا

بازارها و بازارچه‌ها

اوصاد رخسار اهالی

اوصاد بزرگان و اعیان

در توصیف اطباء

صلحا و مشایخ

در توصیف مصنفین و شعرای این شهر

پوشاك و لباس اهالی

زبان اهالی شهر تبریز

بناهای عبرت نمای این شهر

آب و هوای این شهر

در بیان آبهای زلال شهر

در بیان چاههای شهر تبریز

در توصیف اقلیم شهر

حمامهای عمومی شهر

حمامهای مخصوص اعیان

در بیان حبوبات و محصولات شهر تبریز

صنایع تبریز

خوردنی‌ها و آشامیدنی‌های شهر تبریز

میوه‌جات تبریز

نوشیدنی‌های تبریز

عمارت‌های تبریز

تفریحات و تفریجگاه‌های مردم تبریز

گشت و گذار به همراه حاکم در نواحی تبریز

من بدایع المناظرات

اخلاق مذموم ایرانیان

زیارتگاه اولیا و بزرگان

او صاف شام غازان

او صاف قلعه قمله

او صاف شهر مراغه

او صاف قلعه و شهر قدیم او جان

او صاف قلعه کهروان / کهران

او صاف پایتخت قدیم ایران، شهر اردبیل

او صاف دریاچه اردبیل

او صاف معادن سنگ سبلان

یک سنگ عجیب

زیارتگاه بزرگان اردبیل

روستای آرامشاه

روستای یارعلی

میرزا عماد

بازگشت به تبریز

حرکت از تبریز به ایروان

روستای حاجی حرامی

روستای صوفیان

روستای مزیدخان

روستای کره مش

روستای وشه

او صاف شهر و قلعه خوی دلچوی

بهستان

چورس

روستای مللی

چمنزار توت آلوسی

ققاج / قاغاج

روستای افشار کندی

شورگل

شرابخانه

روستای سیف الدین

روستای تل فراق

ورود به شهر ایروان آذربایجان

ذکر بنای شهر ایروان

قلعه ایروان

روستای خواجه باغی

دمیرجی حسن

شهر گنجه

زیارتگاه شهدای عثمانی

اوصاد قلعه و شهر عظیم ارش

اوصاد قلعه شکی

احوالات قبیله ایت تیل (زیان سگ)

اوصاد قبیله قیتاق

زیان و اصطلاحات قیتاق‌ها یکی از شعبات قوم مغول

اوصاد شهر نیاز آباد

زیارتگاه اوشار بابا (افشار بابا)

کوه یلیز

روستای گوگسو

اوصاد قلعه شماخی

زیارتگاه پیر در کوه

ضیافت حاکم باکو

اوصاد قلعه باکو

عزیمت از قلعه باکو به گرجستان

ناحیه مسکر

اوصاد شابوران

اوصاد بندر باب، یعنی شهر باب الابواب، سد اسکندر ذوالقرنین و قلعه دمیر قاپو

اوصاد قلعه دریند دمیرقاپو

عمارت‌های درون قلعه

زیارتگاه دریند

عزیمت از دریند به گرجستان

گرجستان

اوصاد تفلیس

توصیف قلعه تفلیس

زیارتگاه‌ها

اوصاد قلعه قدیم آزغور

زبان گرجیان شوشا

نسل ملوک گرجستان

آخسنه

سفر دوم اولیاء چلبی به ایران در سال ۱۰۵۷ هـ ق / ۱۶۴۷ م

عزیمت مجدد به ایروان در سال ۱۰۵۷ هـ ق / ۱۶۴۷ م

سفر سوم اولیاء چلبی به ایران در سال ۱۰۶۵-۱۰۶۶ هـ ق / ۱۶۵۵-۱۶۵۶ م

مدخل

اوصاد قلعه قطرور

موقعیت قلعه قطرور

محمد دره

اوصاد قلعه آلاق

روستای حناصون

قلعه قارنی یاریق

منزل خوپاش

قلعه بردوک

موقعیت قلعه بردوک

روستای حسینه

روستای حریر

قلعه غازی قیران

موقعیت قلعه غازی قیران

دره قوباخ

روستای چولان سلطان

روستای سلطان افشار

روستای پیره دوس

روستای انزلی سلطان

روستای جبنه

روستای حریر سلطانی

روستای خرمن شاهی

اوصاد تپراق قلعه ارومیه (تپراق حصار غازان)

صورت عهدنامه

در بیان احوال قلعه ارومیه

اوصاد شهر ارومیه

ستایش نوشیدنی های ارومیه

ستایش دریاچه ارومیه

مقابر و مشایخ اولیاء الله در ارومیه

مناقب شیخ حضرت قوچ آغاسلطان

نتیجه هنگ حرمت به نعش قوچ آغاسلطان

روستای جولان

قلعه دومدوم

ستایش شهر اشنویه

روستای قوچ آغابابا

قلعه دنبای

موقعیت قلعه دنبای

زیارتگاه های دنبای

روستای سوندوک خان

قصبه علی یار

روستای میرزا خان

شهر ارومیه

راهی شدن از ارومیه و رفتن به تبریز و اصفهان نصف جهان

روستای امام رضا

زیارتگاه مقام امام رضا

روستای شاهسون

روستای ییجور

روستای بزدان

او صاف قلعه سلماس یعنی شهر قدیم دلماس
روستای کج آباد
روستای سراو
او صاف قلعه تسوی (تسوچ)
قومله
روستای مزیدخان
روستای سوجه جان
روستای بندهماهی
روستای شتری
ورود به شهر تبریز
حرکت از تبریز و آذربایجان
ناحیه مهرانرود
روستای سعید آباد
روستای جولان دورق
او صاف شهر ذوالقدریه یعنی قلعه سلطانیه
روستای علمدن
سیادهن
روستای کج آباد
قلعه قره قان (خرقان)
او صاف شهر مراغه
روستای طورنا چایری
روستای شاه بند
او صاف شهر اردبیل (هرزیل)
او صاف شهر سراو
زیارتگاه شهداء و وزرای آل عثمان
او صاف پایتخت قدیم ایران شهر اردبیل عظیم
او صاف قصبه موصله
او صاف شهر اوند یعنی قلعه سهند
نهاؤند
رباط شهر

روستای سیدلر
او صاف قلعه کنگور
او صاف قلعه سرخ بید
قلعه کوه بیستون
او صاف کوه بیستون
او صاف شهر همدان
کلیات شهر همدان
فتحات قدیم همدان
زیارتگاه‌های همدان
روستای اوه
کرمانشاه
او صاف قلعه در گزین
اشکال رباط بیرونی
در بیان روز عاشورا و خواندن مقتل امام حسین (رضی الله عنہ)
تممه شهر در گزین
تاریخ و فتحات شهر در گزین
قلعه پیلهور
قلعه دناور
ستایش دیار کوه بات یعنی قلعه جم
قلعه دست پول
آثار قصر شیرین
او صاف شهر قزوین
توصیف قلعه قزوین
سقاخانه‌ها
بازار
علماء، طبیبان و جراحان
البسه و پوشاسک
اسامی مردان و زنان
محصولات، خوردنی‌ها و نوشیدنی‌های شهر قزوین
نهر جگاهها

باغات

زبان مردم قزوین

عجایب شهر قزوین

تمه شهر قزوین

زیارتگاه‌های شهر قزوین

ستایش شهر الموت قلعه موت

توصیف رباط بیرونی

توصیف شهر قدیم معظم و دارالعلمان دیلم

قلعه خسرو پرور (قصراللصوص)

توصیف بلده بی‌داد قلعه اسد آباد

اوصاف بلده خوبان قلعه باغ جنان

اوصاف قلعه مهریان

اوصاف شهر عتیق سنه

بیرون شهر سنه

توصیف شهر قم

اوصاف شهر کاشان

توصیف قلعه فین کاشان

ایات برغوثیه

اوصاف زیارتگاه ملوک و سلف سلاطین

اوصاف شهر گلپایگان

اوصاف شهر ساوه

نرخ و اوزان شهر

اوصاف شهر شهیر ری

زیارتگاه‌های شهر ری

قلعه دماوند

اوصاف قلعه دماوند

کوه دماوند

بیلاق‌های کوه دماوند

اوصاف کوه عقره

منزل شاه کوپرو

روستای فخارخان

وصفات قلعه در تنگ

وصفات قلعه در نه

سفر چهارم اولیاء چلبی به ایران در سال ۱۰۷۷-۱۶۶۵ق/ ۱۶۶۶-۱۰۷۶هـ

در بیان قلاع و شهرهای اطراف دربند

وصفات قلعه باکو

اعلام

فهرست منابع

